

ТЕОРІЯ ТА ІСТОРІЯ ДЕРЖАВИ І ПРАВА; ІСТОРІЯ ПОЛІТИЧНИХ І ПРАВОВИХ УЧЕНЬ

Іванченко О.М.,
кандидат юридичних наук,
доцент кафедри загальної теорії права та держави
Національного університету «Одеська юридична академія»

УДК 340.13

DOI <https://doi.org/10.32845/2663-5666.2022.1.1>

ЛЕГІТИМНІСТЬ ПРАВА: ВІДМІННОСТІ У ПРАВОРОЗУМІННІ СПОРІДНЕНИХ ТЕРМІНІВ

Постановка проблеми. Легітимність є однією з найважливіших характеристик як політичної влади, так і позитивного права. Легітимність в традиційно інтерпретується як суспільне визнання тих чи інших інститутів, що складається за рахунок сприйняття аудиторією соціальних і дискурсивних практик як законних, правильних, а також схвалення цих практик. Зазначена якість проявляється комплексно: у довірі до норм, у законодавчому підтвердженні прав, у правовій підзвітності влади, в ідеологічній прозорості та у виконанні взятих на себе зобов'язань. Таким чином, легітимність значною мірою пов'язана з можливостями формування певних ментальних станів (образів, оцінок, поведінкових установок) у суб'єктів. Такого роду стани цінні з прагматичної точки зору, адже досягнення певного рівня легітимності означає конституювання соціального порядку, фундаментом якого виступають відносини панування. Цілком можливо, що, якби даний порядок був всюди однаковим і уніфікованим, не мав ніяких конкурентів, породжуваних більш вдалим практиками, проблема його виправдання не виникла б в принципі. Однак реальна ситуація інша: соціум пронизаний безліччю конфліктів, колізій, суперечок про визнання. Ці суперечки існують на різних рівнях соціальної організації (від міжособистісного до міждержавного). Необхідність врегулювання даних конфліктів за допомогою звернення до правових засобів ставить проблему ефективності, дієвості останніх. Не всякий правовий засіб, так само як і не всяке прийняте політичне рішення, може чинити позитивний вплив на ту чи іншу проблемну ситуацію. Іноді способи дій або певні правила поведінки, що зарекомендували себе раніше як ефективні, втрачають цю властивість. Дана обставина, вимагаючи осмис-

лення, викликає до життя дискусію про визнання і легітимність.

В останні десятиліття у вітчизняній дослідницькій літературі не раз мали місце спроби специфікувати поняття легітимності щодо правової сфери життя суспільства. Однак єдиного розуміння і задовільної концепції юридичної легітимності завдяки цим спробам поки не склалося.

У зв'язку з тим, що в сучасних умовах розвиток вітчизняного права йде в бік сприйняття ідей верховенства права і категорії прав людини, виявляється гостра необхідність в подальшій розробці питань легітимності, об'єднання в цих цілях зусиль представників як зарубіжної правової науки, так і представників вітчизняної юриспруденції. Вельми важливо з усією уважністю простежити основні етапи розвитку даної проблеми, врахувати результати досліджень, що раніше відбулися. Усе вищезазначене і зумовило актуальність цього дослідження.

Метою статті є дослідження теоретичних аспектів легітимності права у сучасній державі в ракурсі розмежування праворозуміння споріднених термінів (легітимність, легальність, легітимація).

Аналіз наукових публікацій. До дослідження теоретико-методологічних аспектів поняття легітимності в сфері науки про державу і право зверталися такі вчені як: Т. Алексєєва, Л. Байрачна, Є. Бистрицький, С. Бобровська, А. Бочаров, М. Вебер, О. Висоцький, В. Волинець, К. Вороніна, С. Гладій, К. Гольцман, В. Дудченко, І. Жаровська, Н. Жуковська, К. Завершинський, А. Заєць, Ю. Калюжна, О. Коваль, В. Кокорський, О. Кокорська, В. Корнієнко, Т. Кузьменко, П. Манжола, С. Матвєєв, І. Музика, В. Невідомий, М. Неліп, Ю. Оборотов, А. Рябов, В. Резнік, І. Толстов, Н. Юськів,

С. Юрійчук, О. Шульга, В. Чіркін, Є. Цокур, Х. Хвойницька, В. Шинкарук та інші.

Виклад основного матеріалу. Як відомо, цінність як права, так і державної влади проявляється в їх соціальному призначенні, в забезпеченні нормального існування суспільства. Однак, право в суспільстві може грати не тільки позитивну творчу роль. За певних умов воно може бути руйнівною силою для економічних, соціальних і культурних основ суспільства. При цьому певні суб'єкти правотворчості прагнуть постати в очах підвладних як правомірні. Інакше важко розраховувати на ефективність права: в умовах протидії, відкритої або прихованої непокори право стає малоефективним і нестійким. Отже, без згоди населення (народу) право стає нестійким і з часом все більш ефемерним. Критерії ефективності права досить складні і залежать не тільки від нормативно-правових, політико-доктринальних і функціональних вимог до нього. Ефективність права виступає, з одного боку, в якості результуючої задоволення інтересів суспільства, а з іншого – в якості співвідношення цілей і результатів. І разом з тим сама ефективність і оцінка ефективності детерміновані тим владним контекстом, що задається суб'єктами правозастосування, які, так чи інакше, позначають свою місію. При цьому на кожному етапі реалізації права слід бути готовим до виникнення протиріч у системі в цілому.

Одні автори визнають виключно добровільність визнання права [3], інші вважають добровільність несуттєвою ознакою в силу того, що визнання часто буває вимушеним [5]. Дійсно, суб'єкт права далеко не завжди може розраховувати на добровільне підпорядкування йому. В даному випадку відносини носять характер асиметрично структурованого зв'язку і припускають нерівність між суб'єктом і об'єктом.

Легітимність права – це прийняття правових норм з боку населення країни, довіра до них, а також визнання права правозастосовувача управляти соціальними процесами, готовність йому підкорятися. Легітимність правозастосування знаходить своє відображення в суспільній свідомості і пов'язана з комплексом очікувань від правових норм стану захищеності, безпеки, стабільності, економічного благополуччя. Це ті самі ресурси, які створюють і можуть створити ефект легітимності. Правозастосовувач зацікавлений в тому, щоб ніхто не засумнівався в такій реалізації, а суспільство завжди піддає це сумніву. Згода людей на моральне право правозастосовувача керувати ним через норми права

визначається не стільки відповідністю якомусь ідеальному уявленню про право в суспільній свідомості, скільки здатністю правозастосовувача впливати на формування позитивного уявлення про право, в тому числі й через нав'язування критеріїв відповідної його оцінки. З теоретичної точки зору все це виражається в переконаності, присутній в суспільній свідомості, що право та його застосовувач відповідають своєму соціальному призначенню [6].

Легітимність є наслідком легітимації, в силу чого легітимація права як динамічний процес досягнення і формування легітимності, з одного боку, являє собою процес набуття нормами права легітимного статусу а, з іншого – оцінювання відповідного права суспільством, яке виражене в цінностях масової свідомості. Іншими словами, це процес приведення системи нормативно-правових актів у відповідність із системою очікувань суспільства, які багато в чому визначаються його особливостями і станом: в політизованому суспільстві – відповідно політичні очікування, в суспільстві споживання – відповідно економічна спрямованість впливу права на соціальну сферу. Суть легітимації – надання праву цінності, усвідомлення цінності права. У цьому сенсі можна розрізняти легітимацію права як чогось діючого і легітимацію права як статичного явища. Для нас принциповим є питання про легітимацію права в її дії.

Поняття легітимності в правовій літературі має свою історію і кілька значень. У теорії правового позитивізму поняття «легітимність» ототожнювалося з його легальністю, законністю. Питання про легальність панування трактувалося як питання про те, чи узгоджується воно з існуючими законами позитивного права і, особливо з існуючою Конституцією [1]. Термін «легітимність» в римському праві вживався в регулюванні спадкових відносин і означав узаконення незаконних дітей. Зазначене поняття існувало і в сімейному праві. Крім даного визначення, під легітимацією в адміністративному праві розумілося посвідчення особи як елемент паспортної системи [7].

Аналіз юридичної літератури показує, що в цілому найбільш відомі концепції легітимності засновані на розумінні того, що згода суспільства на здатність права управляти ним визначається не тільки відповідністю останнього якомусь ідеальному уявленню про нього в суспільній свідомості, скільки здатністю права впливати на формування позитивного уявлення про нього, в тому числі й через нав'язування критеріїв від-

повідної його оцінки. При цьому, протиріччя в трактуванні і використанні поняття легітимності у різних авторів обумовлені тим, що сенс легітимності розкривається в контексті однієї активної схеми без урахування зв'язку і культурно-історичного контексту процедур легітимації, що нерідко і веде до взаємовиключних концепцій легітимності [3; 7].

Легітимність права можна розглядати і як суспільне ставлення між володарями влади і підвладними, і як процес, в ході якого право стає обґрунтованим і законним в суспільній свідомості. Легітимація права пов'язана з поступовим наростанням комунікаційної активності суб'єкта правозастосування і суспільства, зі зміцненням правової культури у населення і відповідальності правотворців. Це підтверджує Є. Юрійчук, який розглядає процесуальну складову як систему, що складається з наступних елементів: нетрансльованої офіційно мети, вираженої в збереженні стабільності політичних інститутів; результату, вираженого в досягненні повної або часткової легітимності [9]. Концепт легітимації, який характеризує динамічний аспект легітимності, з одного боку, являє собою процес набуття правом легітимного статусу за допомогою певних практик, спрямованих на агентів, що мають ресурси легітимації, на цінності, що є підставами легітимації, і на інститути, за допомогою яких здійснюється легітимація. З іншого боку, легітимація передбачає процес оцінювання права суспільством, який також виражений у цінностях масової свідомості, функціонуванні інститутів легітимації та діях соціальних агентів. Тому видається важливим вивчення і виявлення факторів, що впливають на сприйняття населенням самого права.

Узагальнюючи викладене, можна зробити проміжний висновок, що легітимність як соціальне обґрунтування права має на увазі двосторонні відносини: по-перше, ставлення до права суспільства, що його визнає; по-друге, усвідомлення населенням визнаності та обґрунтованості відповідного встановленого права.

Властивість легітимності права постійно підтримується низкою засобів, тому легітимність як тимчасовий і мінливий стан потребує постійної підтримки – легітимації як безперервного процесу. Розмірковуючи, можливо припустити, що навіть сам факт наявності права не передбачає його легітимності, а легітимність – властивість, органічно не притаманна праву. Незважаючи на те, що воно формується за допомогою цілеспрямованих процедур, ця властивість без-

посередньо пов'язана з питанням стабільності та ефективності. Тому легітимація права являє собою компенсаційний процес недостатності його легітимності.

Необхідною підставою для теоретичного осмислення процесу, результату легітимації права та стану легітимності є побудова логічної моделі. Розглядаючи легітимацію як взаємне комунікативне ставлення суб'єкта правозастосування і суспільства, ми маємо на увазі свого роду обмін специфічними ресурсами, зумовленими низкою підстав, де важливими компонентами у взаєминах є рівень довіри, обґрунтованості, взаємної відповідальності та правової культури усіх учасників відносин.

Так, ціннісна підстава легітимації базується в суспільній свідомості на уявленнях про місце, яке конкретне право займає в житті суспільства [8, с. 203].

Інструментальна основа базується на цілях, які ставлять перед собою громадяни, виходячи з найбільш актуальних соціальних інтересів.

Інституційна підстава легітимації розглядається нами як згода населення з Конституцією, законами підзаконними актами різноманітних галузей права. Індикаторами цієї легітимації є: оцінка ефективності права і особиста участь у правозастосуванні. Процедурна підстава передбачає визнання існуючих правил, встановлених суб'єктами правотворчості. В основі процедурної підстави легітимації лежить можливість домагатися реалізації своїх інтересів за допомогою легальних процедур.

Персональна підстава визначається ступенем персоніфікації права в суспільній свідомості, де критеріями є показники довіри і схвалення правових норм. У цьому сенсі важливим компонентом у взаєминах правозастосовувача і суспільства є рівень відповідальності і правової культури. Так, головними показниками рівня правової культури є оптимальність правових актів та законодавства в цілому; висока якість законодавчої та правозастосовної практики; рівень усвідомлення прав, обов'язків і взаємної відповідальності держави і громадянина.

У цьому сенсі довіра виступає в якості показника визнаності права, тобто його легітимності. Як справедливо зазначає С. Козлов, «довіра, як основа, результат і форма правового досвіду, є інтегруючою ціннісною установкою, спрямованою на сформовану систему соціально-духовних відносин суспільства, на сформовану і закріплену в специфічних формах сукупність правовідносин. Довіра означає внутрішнє

прийняття і виражається в готовності будувати відносини на основі невимушеної згоди із закладеними цілями» [4].

Як певний правовий феномен, довіра у сфері легітимації права має активну і пасивну форми свого прояву. Активним проявом довіри можна вважати впевненість, яка виявляється вирішальною підставою для додання вольового імпульсу до легітимації. Пасивним проявом довіри є терпіння як форма довіри до соціального досвіду. «Право, будучи соціальним механізмом солідаризації людей і соціальних груп, способом досягнення суспільних компромісів і угод, виступає, таким чином, засобом свідомого і звичного (нормального) ухилення від боротьби. Це ухилення від протистоянь, зовнішня, поверхнева згода є складовою частиною механізму визнання» [10].

З цього випливає, що суб'єкти правотворчості повинні розділяти цінності, які суспільство ставить в якості ідеологічних орієнтирів, прийнятих більшістю громадян, і які відображаються в їх свідомості та поведінці у вигляді так званої «вільної лояльності». Остання – синонім легітимності – полягає, на думку Ю. Калюжної, в тому, «щоб добровільно ставити собі у виконання право своєї держави, намагатися вірно розуміти закони і коритися їм згідно почуттю вільно визнаного обов'язку» [3].

Як ми вважаємо, легітимність права являє собою стан, що має різні рівні. При цьому рівень легітимності права визначається ефективністю форм реалізації соціальних очікувань та оцінок щодо відповідного нормативно-правового акту. Підтримання рівня обґрунтованості права неможливе без здійснення в реальності форм його легітимації, що характеризують здатність суб'єктів комунікативної системи знаходити і встановлювати конкретні дії як такі, що відповідають або не відповідають певним критеріям. Від того, як взаємодіють органи правові норми і суспільство залежить рівень легітимації права в державі.

Разом з тим необхідно розуміти, що надмірна раціоналізація механізмів легітимації права є помилковою. По-перше, в кожному суспільстві співвідношення права і населення є досить специфічним в силу фактору політико-історичної традиції. По-друге, відносини в соціумі бувають не тільки раціональними, а й ірраціональними. Унаслідок цього легітимність права не є тотожною його ефективності. При цьому необхідно мати на увазі, що та чи інша форма поведінки і свідомості може мати принципово інший сенс в різних соціальних контекстах.

У цьому проявляється ефект невизначеності в силу всеосяжності права як явища соціальної реальності.

Джерелом процесу легітимації права, швидше за все, є державні засади. Так як сутність легітимації полягає у визнанні та обґрунтуванні певного інтересу, то в разі легітимації права відбувається пояснення цінності конкретного права у державі, тому звідси і виникає характерна спрямованість на державу. Таким чином, державна влада здійснює політику легітимації права – комплекс заходів щодо збереження досягнутого рівня правової легітимності.

Для більш чіткого з'ясування співвідношення понять легітимації та легалізації права звернемося до проблеми функціонування правової держави. На нашу думку, у правовій державі легітимація є первинною: сучасна правова держава стає правовою тоді, коли держава дбає про те, щоб право було легітимоване. Це має на увазі, по-перше, внутрішнє пояснення доцільності тієї чи іншої правової норми, по-друге, її законодавче оформлення.

В цілому концептуальна відмінність між легалізацією і легітимацією права не завжди помічається прихильниками юридичного підходу. Це відбувається тому, що постійна взаємодія політичного і правового регулятивних механізмів породжує їх відносну самостійність. Виникає кругова залежність легітимації (легалізації) права і державної влади в цілому.

Висновки. Легітимність права в сучасній державі є результатом наступком взаємозв'язку двох процесів – формування позитивного сприйняття права суспільством і відповідного йому ставлення правозастосовувача до суспільства. Основним джерелом процесу легітимації права є сам правозастосовувач. Одним з найважливіших завдань, що виникають із самої сутності правозастосування, є легалізація своїх власних інтересів, які в тій чи іншій мірі відрізняються від інтересів всього суспільства. Тим самим легітимація являє собою самотлумачення і подальше самовідтворення за допомогою всього арсеналу ідеологічних, політичних, економічних і правових засобів. Але легітимація як процес самосвідомості правозастосовувача, вираженого в правовій ідеології і політиці, а також в правотворчості, ще сама по собі не забезпечує набуття легітимності правом та суб'єктом застосування цього права. Ідеальним випадком є збіг легітимності і легальності права. Але в такому випадку проблема легітимності взагалі не виникає, так як право і суб'єкт

його застосування сприймається суспільством як повністю відповідні своєму соціальному призначенню. Проблема легітимності виникає при розбіжності змістовної легітимності і легальності, право в державі може носити легальний характер і в той же час бути нелегітимним. Набуття і використання права навіть відповідно до встановлених і прийнятних форм та правил ще не є міцною і стабільною основою для того, щоб таке право могло б вважатися легітимним, так як сам встановлений порядок набуття легітимності ще потребує виправдання і прийняття суспільством. Право стає легітимним тільки в тому випадку, коли встановлені законом правила отримали відповідне обґрунтування в суспільній свідомості.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. Габермас Ю. До реконструкції історичного матеріалізму. *Філософія освіти*. 2014. № 2. С. 37–79.
2. Зыкова С.В. Актуальные проблемы правовой теории государства. М.: ЮНИТИ-ДАНА: Закон и право, 2013. 183 с.
3. Калюжна Ю.І. Пошук нових теоретико-методологічних ключів до концепту «легітимність влади». *Сучасне суспільство: політичні науки, соціологічні науки, культурологічні науки*. 2012. № 7. С. 33–38.
4. Козлов С.В. О концептуальном анализе понятия «Легитимность». *Вестник ТвГУ. Серия «Философия»*. 2014. № 1. С. 26–34.
5. Навальный С.В. О сущности правовой легализации и социальной легитимации власти. *Вестник Красноярского государственного аграрного университета*. Красноярск, 2010. №6, с. 175–178.
6. Новаченко Т.В. Авторитет керівника як тип легітимності влади. *Вісник НАДУ при Президентіві України. Серія «Політичні науки»*. 2016. № 2. С. 62–67.
7. Примова Э.Н. К вопросу о легитимности власти. *Власть*. Москва, 2013. №8. С. 112–116.
8. Скаун О. Ф. Теорія держави і права : підручник / О.Ф. Скаун ; пер. з рос. Харків : Консум, 2008. 656 с.
9. Юрійчук Є.П. Електоральна легітимність та легітимація влади: термінологічні аспекти. *Актуальні проблеми політики : збірник наукових праць*. Одеса : Фенікс, 2010. Вип. 40. С. 202–211.
10. Berger. J. The Legitimation and Delegitimation of Power and Prestige Orders. *American Sociological Review*. 1998. Vol. 63. № 3. P. 379–405.

Іванченко О.М. ЛЕГІТИМНІСТЬ ПРАВА: ВІДМІННОСТІ У ПРАВОРОЗУМІННІ СПОРІДНЕНИХ ТЕРМІНІВ

У статті досліджено теоретичні аспекти легітимності права у сучасній державі в ракурсі розмежування праворозуміння споріднених термінів (легітимність, легальність, легітимація). Визначено, що легітимність права в сучасній державі є результируючим наслідком взаємозв'язку двох процесів – формування позитивного сприйняття права суспільством і відповідного йому ставлення правозастосовувача до суспільства. Зазначено, що основним джерелом процесу легітимації права є сам правозастосовувач, а одним з найважливіших завдань, що виникають із самої сутності правозастосування, є легалізація своїх власних інтересів, які в тій чи іншій мірі відрізняються від інтересів всього суспільства. Наголошено, що тим самим легітимація являє собою самотлумачення і подальше самовідтворення за допомогою всього арсеналу ідеологічних, політичних, економічних і правових засобів, але легітимація як процес самосвідомості правозастосовувача, вираженого в правовій ідеології і політиці, а також в правотворчості, ще сама по собі не забезпечує набуття легітимності правом та суб'єктом застосування цього права. Доведено, що легітимність права являє собою стан, що має різні рівні, при цьому рівень легітимності права визначається ефективністю форм реалізації соціальних очікувань та оцінок щодо відповідного нормативно-правового акту. Визначено, що підтримання рівня обґрунтованості права неможливе без здійснення в реальності форм його легітимації, що характеризують здатність суб'єктів комунікативної системи знаходити і встановлювати конкретні дії як такі, що відповідають або не відповідають певним критеріям. Аргументовано, що від того, як взаємодіють органи правові норми і суспільство залежить рівень легітимації права в державі. Доведено, що ідеальним випадком є збіг легітимності і легальності права, але в такому випадку проблема легітимності взагалі не виникає, так як право і суб'єкт його застосування сприймається суспільством як повністю відповідні своєму соціальному призначенню. Обґрунтовано, що проблема легітимності виникає при розбіжності змістовної легітимності і легальності, право в державі може носити легальний характер і в той же час бути нелегітимним. Констатовано, що набуття і використання права навіть відповідно до встановлених і прийнятних форм та правил ще не є міцною і стабільною основою для того, щоб таке право могло б вважатися легітимним, так як сам встановлений порядок набуття легітимності ще потребує виправдання і прийняття суспільством. Зроблено висновок, що право стає легітимним тільки в тому випадку, коли встановлені законом правила отримали відповідне обґрунтування в суспільній свідомості. Зазначено, що в цілому концептуальна відмінність між легалізацією і легітимацією права не завжди помічається прихильниками юридичного підходу, внаслідок того, що постійна взаємодія політичного і правового регулятивних механізмів породжує їх відносну самостійність.

Ключові слова: легітимність права, легітимація права, легальність права, правотворець, правозастосовувач, правова ідеологія, правова держава.

Ivanchenko O.M. LEGITIMACY OF LAW: DIFFERENCES IN THE LEGAL UNDERSTANDING OF RELATED TERMS

The article examines the theoretical aspects of the legitimacy of law in the modern state from the perspective of distinguishing the legal understanding of related terms (legitimacy, legality, legitimation). It is determined that the legitimacy of law in the modern state is the resulting consequence of the relationship between two processes – the formation of a positive perception of law by society and the corresponding attitude of the law enforcement officer to society. It is noted that the main source of the process of legitimization of law is the law enforcement officer himself, and one of the most important tasks arising from the very essence of law enforcement is legalizing (legalizing) their own (usually state) interests, which to one degree or another differ from the interests of the entire society. It is noted that thus legitimation is self-interpretation and subsequent self-reproduction with the help of the entire arsenal of ideological, political, economic and legal means, but legitimation as a process of self-awareness of the law enforcement officer, expressed in legal ideology and policy, as well as in law-making, does not in itself ensure the acquisition of legitimacy by the law and the subject of application of this right. It is proved that the legitimacy of law is a state that has different levels, while the level of legitimacy of law is determined by the effectiveness of forms of implementation of social expectations and assessments in relation to the relevant normative legal act. It is determined that maintaining the level of validity of law is impossible without implementing in reality the forms of its legitimation that characterize the ability of subjects of the communication system to find and establish specific actions as meeting or not meeting certain criteria. It is argued that the level of legitimation of law in the state depends on how bodies, legal norms and society interact. It is proved that the ideal case is a coincidence of legitimacy and legality of law, but in this case, the problem of legitimacy does not arise at all, since the law and the subject of its application are perceived by society as fully corresponding to their social purpose. It is proved that the problem of legitimacy arises when the content legitimacy and legality differ, the law in the state can be legal in nature and at the same time be illegitimate. It is stated that the acquisition and use of a right, even in accordance with established and acceptable forms and rules, is not yet a solid and stable basis for such a right to be considered legitimate, since the very established procedure for acquiring legitimacy still needs to be justified and accepted by society. It is concluded that the right becomes legitimate only if the rules established by law have received appropriate justification in the public consciousness. It is noted that in general, supporters of the legal approach do not always notice the conceptual difference between the legalization and legitimation of law, because the constant interaction of political and legal regulatory mechanisms generates their relative independence.

Key words: legitimacy of law, legitimation of law, legality of law, lawmaker, law enforcement officer, law ideology, rule of law state.